

4. Pro vyshechu osvitu. Dokument 1556-VII, chynnyi, potochna redaktsiia vid 09.08.2019, pidstava – 2745-VIII. (Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2014, # 37-38, st. 2004).
5. Pro zatverdzhennia Kontseptsii rozvytku ekonomichnoi osvity. Rishennia Kolehii MON Ukrainy. Dokument v12_7290-03, potochna redaktsiia vid 04.12.2003. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v12_7290-03.
6. Pro osvitu. Dokument 2145-VIII, chynnyi, potochna redaktsiia vid 09.08.2019, pidstava – 2745-VIII. (Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2017, # 38-39, st. 380).
7. Puhach S. C. Dosvid pravoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv ekonomichnoho profilu / S. C. Puhach // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia: zb. nauk. prats / redkol.: V. I. Shakhov (holova) ta in. Vinnytsia: TOV Nilan LTD, 2018. – Vyp. 56. – S. 170–175.
8. Puhach S. C. Rozvytok pravovoi kompetensii maibutnikh fakhivtsiv ekonomichnoho profilu / S. C. Puhach // Pedahohika bezpeky. – 2018. – # 2. – S. 120–130. DOI:10.31649/2524-1079-2019-3-2-120-130.
9. Puhach S. Zakordonnyi dosvid formuvannia pravovoi kompetensii maibutnikh fakhivtsiv ekonomichnoho profilu / C. Puhach // Naukovi Visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky: zb. nauk. prats. – 2019. – # 1(64). – S. 194–198.
10. Pugach S. S. Formirovanie u budushih ekonomistov pravovoi kompetentnosti / S. C. Pugach // Vestnik Kazhskogo humanitarno-yuridicheskogo innovacionnogo universiteta. – 2019. – № 1 (41). – S. 66–71.
11. Puhach S. C. Rozvytok pravovoi kompetentnosti ditei u zakladakh zahalnoi osvity / S. C. Puhach // Universytet-Shkola: spivpratsia v umovakh yevrointehratsii: monohrafiia / Akimova O. V., Frytsiuk V. A., Troian H. V. [ta in.]. – Vinnytsia: Tvory, 2019. – S. 238–263.
12. Puhach S. Osoblyvosti rozvytku pravovoi kompetentnosti bakalavriv z obliku ta opodatkuвання / C. Puhach // Naukovo-metodychnyi zhurnal «Nova pedahohichna dumka». – 2019. – # 2(98). – S. 29–34.
13. Puhach S. Osoblyvosti formuvannia pravovoi kompetentnosti mahistriv z obliku ta opodatkuвання / C. Puhach // Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: «Pedahohika. Sotsialna robota»: zb. nauk. prats / red. kol.: Kozubovska I. V. (hol. red.) ta in. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 2019. – Vyp. 2. – S. 144–148.
14. Sysoieva S. O. Interaktyvni tekhnologii navchannia doroslykh. Navchalno-metodychnyi posibnyk. – Kyiv: VD «EKMО», 2011. – 324 s.
15. Aleksander T. Cele, kierunki i funkcie edukacji doroslych / T. Aleksander // [w:] Wprowadzenie do andragogiki / Wujek T. (red.). – Warszawa: Instytut Technologii Eksploatacji, 1996. – S. 247–269.
16. Knowles M. S. The Modern Practice of Adult Education, Andragogy versus Pedagogy // Malcolm S. Knowles. – New York: Association Press, 1970. – 376 pp.

УДК 37.013.43:047.22

DOI 10.31652/2415-7872-2019-59-103-109

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НА ОСНОВІ РЕФЛЕКСИВНОГО ПІДХОДУ

І. Л. Холковська

orcid.org/0000-0002-2498-1902

У статті розглядаються різні підходи до трактування сутності комунікативної компетентності як основи професійної діяльності вчителя. Запропоновано визначення комунікативної компетентності майбутніх учителів, проаналізовані її структурні компоненти. Розглянуті можливості застосування рефлексивного підходу у процесі формування комунікативної компетентності майбутніх учителів. Визначені функції різних типів рефлексії у ситуаціях педагогічного спілкування. Зазначено, що ефективною формою професійної підготовки майбутніх учителів, яка дозволяє успішно вдосконалювати їх комунікативну компетентність, є соціально-психологічний тренінг.

Ключові слова: комунікативна компетентність, рефлексія, рефлексивний підхід, майбутні вчителі, соціально-психологічний тренінг.

THE FORMING OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS ON THE BASIS OF THE REFLECTIVE APPROACH

I. Kholkovska

The article analyzes various approaches to the interpretation of the essence of communicative competence as the basis of the teacher's professional activity. Communicative competence is considered as a professionally significant integration quality of the teacher's personality, which is the result of personal growth in the process of professionalization. The structural components of the communicative competence of future teachers are analyzed: communicative orientation; humanistic

position; communicative knowledge, skills; communicative creativity. The possibilities of developing the communicative competence of future teachers on the basis of the reflexive approach, which provides for the awareness and reflexive analysis by students of the features of their own communicative behavior and its improvement on this basis, are determined. The functions of different types of reflection in pedagogical communication situations are defined: the teacher's self-determination, change of ideas, rethinking and reorganization of collective activity. The expediency of using different types of reflection in the process of communicative training of future teachers is considered: situational, retrospective, perspective. It has been established that socio-psychological training is an effective form of developing the communicative competence of future teachers.

Keywords: *communicative competence, reflection, reflective approach, future teachers, socio-psychological training.*

Педагогічне спілкування – неодмінний атрибут педагогічної діяльності. Зв'язок педагогічного спілкування з професійною діяльністю вчителя проявляється, головним чином, у тому, що його зміст значною мірою зумовлюється змістом педагогічної діяльності [17, с.139]. Педагогічна діяльність формує вимоги до спілкування, надає йому спрямованості, обумовлює характер, види спілкування: чим змістовнішою є педагогічна діяльність, тим більш багатограним виявляється спілкування.

Дослідження педагогічного спілкування відбувалося за багатьма напрямками: питання соціальної перцепції (О. Бодальов); теорія колективу і міжособистісних стосунків у педагогічному процесі (Я. Коломінський, А. Петровський); психологія праці вчителя (Н. Кузьміна, С. Кондратьєва, О. Щербаков та ін.); структура і специфічні ознаки педагогічної комунікації (О. Леонтєв, О. Бодальов, А. Добрович, Г. Ковальов, А. Мудрик, Х. Лійметс); зв'язок компонентів педагогічної комунікації зі змістовими і методичними аспектами як педагогічного процесу, так і діяльності самого педагога (В. Кан-Калік, А. Маркова, І. Синиця, В. Ляудіс); взаємовідносини суб'єктів педагогічного спілкування (Я. Коломінський, С. Кондратьєва, М. Рібакова); чинники, що визначають ефективність педагогічного спілкування, шляхи його вдосконалення (В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі, В. Лещинський, С. Кульневич, Л. Петровська, Ю. Жученко, В. Соколькова, І. Риданова та ін.); стилі і типи педагогічного спілкування (В. Галузяк, В. Кан-Калік, Г. Ковальов, А. Маркова та ін.).

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє виокремити декілька підходів до визначення категорії «педагогічне спілкування».

Перший підхід передбачає розгляд педагогічного спілкування як комплексу засобів і методів, що забезпечують реалізацію цілей і завдань виховання і навчання і визначають характер взаємодії педагога і тих, хто навчається (О. Бодальов, Н. Березін, Я. Коломінський, З. Шеїн). З тих же позицій, хоча і детальніше, визначають педагогічне спілкування В. Кан-Калік і Г. Ковальов: «Під педагогічним спілкуванням ми розуміємо систему прийомів і методів, що забезпечують реалізацію цілей і завдань педагогічної діяльності і організують, спрямовують соціально-психологічну взаємодію педагога і вихованців; змістом цієї взаємодії є обмін інформацією, міжособистісне пізнання, організація і регуляція взаємовідносин за допомогою різних комунікативних засобів з метою виховного впливу, а також цілісна педагогічно доцільна самопрезентація особистості педагога в аудиторії. Педагог виступає як активатор цього процесу, він організує його і керує ним» [10, с.10]. Це визначення розкриває не лише зміст поняття «педагогічне спілкування», але і його функції, а також роль учителя в цьому процесі.

Інший підхід пов'язаний з інтерпретацією педагогічного спілкування як професійного різновиду процесу спілкування: (І. Зимняя, О. Леонтєв, В. Малахова, Т. Путиловська, А. Хараш). П. Щедровицький дає таке визначення: «Педагогічне спілкування – це професійне спілкування викладача з учнями на уроці і поза ним (у процесах навчання і виховання), що має певні педагогічні функції і спрямоване (якщо воно повноцінне і оптимальне) на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності і стосунків між педагогом і учнями, а також всередині учнівського колективу» [17, с. 8].

Третій підхід, який ми вважаємо найбільш ефективним, пропонує розглядати педагогічне спілкування як одну з головних складових спільної діяльності вчителя і учнів. Т. Левовицький, О. Матвієнко, В. Ширшов інтерпретують педагогічне спілкування як «багатоплановий процес організації, встановлення і розвитку контактів, взаєморозуміння і взаємодії між педагогами і учнями, породжуваний цілями і змістом їх спільної діяльності» [16, с. 281].

Аналізуючи роль педагогічного спілкування в освітньому процесі, Л. Петровська зазначає: «...спілкування – не периферійна складова процесу навчання, його фон або акомпанемент, але сутність і серцевина цього процесу» [11, с.51]. Таким чином, педагогічне спілкування є основою професійної діяльності вчителя. Оскільки ми розглядаємо спілкування як процес комунікації, природно трактувати педагогічну комунікацію як педагогічне спілкування. Отже, комунікативна компетентність учителя означатиме компетентність у педагогічному спілкуванні. Така інтерпретація комунікативної компетентності вчителя представлена в дослідженнях Н. Димченко, Л. Петровської, А. Маркової та ін.

Розгляду змісту поняття «комунікативна компетентність» надана належна увага у вітчизняній психолого-педагогічній літературі. Комунікативна компетентність у наукових джерелах розглядається як здатність людини встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми (М. Кабардов, О. Арцишевська); сукупність знань, умінь і навичок у сфері вербальних і невербальних засобів для адекватного сприйняття і відображення дійсності в різних ситуаціях спілкування (М. Довгий); «... система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікативної взаємодії у ситуаціях міжособистісного спілкування» [8, с.10]; «... конгломерат знань, мовленнєвих і немовленнєвих умінь і навичок спілкування, що набувалися людиною в ході природної соціалізації, навчання і виховання» [9, с.23]. Комунікативна компетентність виступає показником поінформованості суб'єкта спілкування в сфері людської комунікації, задовільного оволодіння певними правилами, нормами поведінки, спілкування.

Зміст категорії «комунікативна компетентність учителя» досліджується в працях Н. Кузьміної, Л. Петровської, В. Ширшова, І. Риданової. І. Зязюн розглядає комунікативну компетентність педагога як основу його професійної компетентності і виокремлює в структурі комунікативної компетентності вчителя як основні компоненти систему наукових знань і систему практичних умінь [9].

Особливе значення для нашої роботи має запропонована В. Ширшовим модель комунікативної компетентності вчителя («модель комунікативності вчителя» за термінологією автора), що складається з двох основних блоків. Перший блок охоплює загальні, універсальні властивості особистості вчителя (педагогічна спрямованість, колективізм, доброзичливість до людей, активність, психологічна підготовленість та ін.) Другий блок містить спеціальні властивості, що характеризують внутрішню структуру комунікативності вчителя: пізнавальні, експресивні, організаційні властивості, також комунікативні знання, вміння, навички комунікативної діяльності [16].

Осмилення даної моделі дозволяє зробити висновок, що комунікативна компетентність учителя більшою мірою визначається особистісними якостями вчителя: знання, вміння, а також способи і результати їх застосування на практиці виявляються детермінованими професійними і особистісними цілями вчителя, його інтересами, мотивами, ставленням до себе і людей. Спираючись на ці ідеї і використовуючи акмеологічну модель професійної компетентності фахівця, розглядатимемо *комунікативну компетентність майбутніх учителів* як професійно-значущу, інтеграційну якість особистості вчителя, результат особистісного росту в процесі професіоналізації, основними складовими компонентами якого є: комунікативні знання, вміння, навички; комунікативна спрямованість; гуманістична позиція; комунікативна креативність, що забезпечують у комплексі ефективно педагогічне спілкування. У цьому формулюванні, на наш погляд, необхідно підкреслити такі аспекти. По-перше, важливо, що комунікативна компетентність – це особистісна якість учителя, що визначається його включеністю в педагогічну діяльність і формується в процесі розвитку і саморозвитку особистості в цілому, включаючи її пізнавальну, емоційно-вольову і мотиваційну сфери, системи стосунків і ціннісних орієнтацій [3].

По-друге, комунікативна компетентність означає поінформованість педагога про цілі, суть, структуру, засоби, особливості педагогічного спілкування (комунікативні знання); володіння технологією цієї діяльності (комунікативні вміння і навички); індивідуально-психологічні якості фахівця, що забезпечують усвідомлення вчителем важливості ефективного педагогічного спілкування, прагнення до постійного вдосконалення комунікативної сфери педагогічної діяльності (комунікативна спрямованість), орієнтацію на особистість людини як на головну цінність (гуманістична позиція), а також здатність до нестандартного, творчого вирішення комунікативних завдань, що виникають у процесі педагогічного спілкування (комунікативна креативність). Педагогічне спілкування, що є процесом вирішення вчителем постійно виникаючих комунікативних завдань, вимагає від нього творчого мислення. Психологічним механізмом, який забезпечує творчість учителя, є рефлексія, що полягає у переосмиленні та реорганізації різних аспектів комунікативної діяльності. Ситуації, що виникають у ході педагогічного спілкування, визначають спрямованість і специфіку рефлексії вчителя.

Проблема формування комунікативної компетентності вчителя на основі рефлексивного підходу спеціально не вивчалася, хоча база для такого дослідження закладена численними науковими роботами, пов'язаними з осмиленням ролі рефлексії в розвитку особистості та професійній діяльності людини. Теоретичним підґрунтям формування комунікативної компетентності на засадах рефлексивного підходу є такі наукові положення:

- вчителі з розвиненою рефлексивністю мають більш високий рівень педагогічної майстерності (Ю. Кулюткін, Г. Сухобська; Г. Метельський);
- здатність до рефлексії – важлива передумова розвитку професійної самосвідомості вчителя (С. Васьковська);
- педагогічна рефлексія – чинник саморозвитку, саморегуляції, чинник управління педагогічним процесом (Т. Кремешна, Ю. Кулюткін, В. Максименко, Г. Сухобська, О. Цокур);
- рефлексивна позиція – індикатор становлення професійної майстерності і особистості вчителя (В. Галузяк, М. Найдьонов, М. Пісоцька, Н. Посталюк, І. Татур);

- рішення типових педагогічних проблем учителем, що знаходиться в позиції рефлексії, є суттю проблемно-методологічного підходу при підвищенні кваліфікації учителів (В. Риндак, І. Ульянич);
- рефлексивне мислення забезпечує безперервне усвідомлення професійної діяльності і на цій основі – її вдосконалення. Ця закономірність лежить в основі одного з найважливіших принципів саморозвитку особистості (П. Щедровицький, Л. Яковлева).

Для того, щоб обґрунтувати і конкретизувати цей висновок, розкриємо, який зміст ми вкладаємо в поняття «рефлексія майбутнього вчителя», і покажемо, які функції виконує рефлексивна діяльність педагога у процесі вдосконалення його комунікативної компетентності.

О. Варій, С. Степанчук зазначають, що у вітчизняній психології вивчаються чотири основні аспекти рефлексії: кооперативний, комунікативний, особистісний та інтелектуальний. Кооперативний аспект рефлексії забезпечує узгодження професійних позицій і спільних дій суб'єктів у колективній діяльності, оскільки відбувається «вихід» суб'єкта в зовнішню позицію по відношенню до діяльності [2].

Специфіка комунікативного аспекту рефлексії визначається «... усвідомленням діючим індивідом того, як він сприймається партнером зі спілкування» [1, с.17]. За цих умов рефлексія розглядається як істотна складова розвиненого спілкування і міжособистісного сприйняття.

Дослідження особистісного аспекту рефлексії дозволяють розглядати її як процес осмислення людиною свого внутрішнього світу, стану і діяльності (Ю. Кулюткін, Г. Сухобська, С. Степанов). Виявленню інтелектуального аспекту рефлексії присвячені дослідження Я. Бугерко, В. Галузяка, А. Зака, В. Слободчикова, Г. Цукермана. І. Ульянич трактує рефлексію як здатність суб'єкта «виокремлювати, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії» [14, с.50]. Такий підхід дозволяє розкрити психологічні механізми когнітивних процесів, зокрема, теоретичного мислення.

Таким чином, кожен з чотирьох представлених аспектів рефлексії визначається специфікою змісту предмета, на який спрямована рефлексія. Відповідно до цього, А. Реан виокремлює чотири основні типи рефлексії: кооперативний, комунікативний, особистісний, інтелектуальний [13].

У своєму дослідженні рефлексії як процесу осмислення людиною свого внутрішнього світу, стану і діяльності з метою підвищення рівня сформованості комунікативної компетентності ми спираємося на розроблену А. Реаном психологічну модель механізму рефлексії. Ця модель представляє механізм рефлексії як переосмислення і перебудову суб'єктом змісту своєї свідомості, діяльності, спілкування, тобто своєї поведінки як цілісного ставлення до навколишнього світу. Процес переосмислення охоплює п'ять основних етапів: 1) актуалізація змістових структур «Я» під час осмислення суб'єктом проблемної ситуації; 2) з'ясування сенсів, що актуалізувалися, під час апробації суб'єктом різних стереотипів досвіду і зразків діяльності; 3) дискредитація сенсів, що актуалізувалися, в контексті протиріч, виявлених суб'єктом; 4) інновація принципів конструктивного подолання цих протиріч через нове осмислення суб'єктом проблемної ситуації і самого себе в ній; 5) реалізація набутого цілісного сенсу через подальшу реконструкцію змісту особистого досвіду і адекватне вирішення проблемної ситуації [13, с. 78].

Використання цієї моделі дозволяє розробити ефективну стратегію формування комунікативної компетентності майбутніх учителів на основі активізації рефлексії.

Розглянемо функції представлених вище типів рефлексії у ситуаціях педагогічного спілкування.

При виникненні проблемної ситуації, пов'язаної з протиріччям між наявними у педагога знаннями про який-небудь аспект комунікативної ситуації та новою інформацією, що поступає до нього, виникає необхідність у здійсненні інтелектуальної рефлексії. Її функція полягає в тому, щоб переосмислити і перетворити початкову систему уявлень учителя про комунікативну ситуацію в більш адекватну на основі отриманої інформації.

У ситуації, пов'язаній з протиріччям між задалегідь спланованою учителем моделлю власної комунікативної діяльності і тими реальними вимогами, що визначають необхідність відмови від неї (як від неадекватної), ухвалення рішення забезпечується на основі особистісної рефлексії учителя. Її функція – самовизначення педагога, обґрунтування особистої позиції в обстановці, що склалася.

Якщо проблемна ситуація обумовлена протиріччям між роллю, що відводиться вчителем учневі в ситуації взаємодії, і тією позицією, яку він займає реально, ухвалення рішення має бути забезпечене комунікативною рефлексією. Її функція полягає в зміні уявлень, що склалися у педагога, про учня і перетворення ролі, що пропонується учневі вчительським сценарієм.

У низці випадків проблемна ситуація виникає при зіткненні норм, що склалися в колективі школярів, регламентують їх взаємодію, і умов, що вимагають їх перетворення. В цьому випадку вирішення проблеми відбувається на основі рефлексії кооперативного типу, що забезпечує переосмислення і реорганізацію колективної діяльності. У більшості випадків педагогічне спілкування передбачає здійснення вчителем усіх типів рефлексії, тобто їх взаємодію [4]. Залежно від того, як орієнтований у часі предмет рефлексії, у рефлексивній психології визначають три види особистісної рефлексії: ситуативну, ретроспективну і перспективну [1, с. 18]. Ситуативна особистісна рефлексія забезпечує пошук людиною в самій собі й актуалізацію особистісних ресурсів для виходу з проблемної ситуації. Ретроспективна особистісна

рефлексія дає можливість проаналізувати власний досвід і виокремити в ньому ті моменти, що можуть бути використані для подолання виниклих утруднень. Ініціація нових підходів до вирішення проблеми здійснюється перспективною рефлексією.

Спираючись на проведений аналіз теоретичних досліджень сутності рефлексії, конкретизуємо наше розуміння цієї наукової категорії. Ми розглядаємо рефлексію майбутніх учителів як внутрішню психічну діяльність, спрямовану на осмислення ними свого індивідуального «Я», що буде реалізуватися в професійній праці і, зокрема, в педагогічному спілкуванні, на усвідомлення проблемних сторін власної професійної діяльності і пошук конструктивних способів подолання протиріч, що виникають. Рефлексія вчителя є індивідуально-психологічною основою вдосконалення професійної діяльності майбутніх педагогів, включаючи формування її комунікативного аспекту.

Важливим практичним наслідком цього положення є перспектива, що відкривається у здійсненні формування комунікативної компетентності майбутніх учителів через культивування їх рефлексивної діяльності. Реалізуючи цю стратегію, намітимо основні шляхи формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя і визначимо місце рефлексії у цьому процесі.

У формуванні комунікативного аспекту педагогічної діяльності майбутніх учителів ми вважаємо принципово важливим забезпечити дві основні тенденції: нормативну і особистісно-творчу. Обидві тенденції визначені і детально проаналізовані Л. Петровською [11].

Нормативна тенденція в процесі формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя передбачає засвоєння студентами тих норм і еталонів педагогічного спілкування, що склалися в педагогічній теорії і практиці. Особистісно-творча тенденція пов'язана з конструюванням норм безпосередньо в процесі педагогічної комунікації, виходячи з орієнтування вчителя в ситуації спілкування, в партнерах, у собі. Очевидно, що вчитель здатний успішно здійснювати педагогічне спілкування у тому випадку, коли володіє соціально-заданими еталонами, ефективними методами, прийомами спілкування, що позитивно зарекомендували себе, і, крім того, здатен адекватно, творчо вирішувати комунікативні завдання, що виникають в освітньому процесі.

Співвідношення цих двох аспектів комунікативної компетентності вчителя істотно змінюється залежно від загальних тенденцій розвитку освіти. Традиційна освіта орієнтована, передусім, на знання, вміння і навички учнів, більшою мірою регламентує комунікативну діяльність учителя. На сучасному етапі, характерними ознаками якого є особистісно орієнтовані тенденції в освіті, стає явним деяке послаблення нормативного початку в здійсненні педагогічної комунікації. У сучасній школі педагогічне спілкування – скоріше процес вирішення творчих комунікативних завдань, ніж реалізація засвоєних нормативів, хоча в ньому, як і раніше, представлені обидва вказані аспекти. На специфіку кожного з них та їх співвідношення важливо зважати в процесі формування комунікативної компетентності майбутніх учителів.

Реалізація і нормативної, і особистісно-творчої тенденції у формуванні комунікативної компетентності майбутнього вчителя забезпечується активною творчою рефлексією студентів. Нормативний підхід передбачає рефлексивний аналіз засвоєної норми, виявлення умов її адекватного застосування, її осмислене вбудовування в індивідуальний комунікативний досвід. При цьому виявляються задіяними різні типи рефлексії (інтелектуальна, комунікативна і особистісна).

Особистісно-творча тенденція ґрунтується на вмінні майбутніх учителів входити в позицію рефлексії у комунікативній ситуації. Переходячи в позицію рефлексії, студент починає бачити способи власної комунікативної діяльності як відстороненого предмета, тобто окремо від себе. При цьому розумова робота звільняється від спрямованості на досягнення результату комунікативної діяльності і дає можливість майбутньому вчителю побачити помилки, невідповідності у своєму спілкуванні, знайти нові підходи і способи комунікації з урахуванням ситуації, що склалася, власного стану.

Інтелектуальна рефлексія забезпечує усвідомлення комунікативних дій й ініціацію нових способів педагогічного спілкування; особистісна рефлексія – переосмислення студентом стереотипів свого комунікативного досвіду і творчу реконструкцію особистісної позиції у спілкуванні. Функція комунікативної рефлексії полягає в заміні наявних уявлень про партнерів зі спілкування новими, більш адекватними.

Дослідження проблеми формування комунікативної компетентності майбутніх учителів на основі рефлексії передбачає пошук такої форми організації цього процесу, яка могла б забезпечити активну рефлексивну діяльність студентів. Ефективною формою професійної підготовки майбутніх учителів, що дозволяє успішно вдосконалювати їх комунікативну компетентність, є соціально-психологічний тренінг (СПТ). Дослідженням проблематики СПТ займався багато вчених. Критичне осмислення зарубіжного досвіду СПТ, теоретичний аналіз основних методів СПТ з позиції діяльнісного підходу представлені в працях Ю. Ємельянова, Ю. Жученка, Л. Петровської. Перспективи використання СПТ у практичній педагогіці розглядалися В. Матвієнко. В. Галузьяк з'ясував можливості використання групового тренінгу як засобу розвитку особистісної зрілості майбутніх учителів [5].

У навчальному посібнику «Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями» Т. Яценко розглядає СПТ як «... особливим чином організовану взаємодію членів малої групи, в процесі якої здійснюється вплив, спрямований на підвищення компетентності працівника в спілкуванні, вдосконалення колективних зв'язків і стосунків» [18, с.84].

Науковці вказують, що ефективність СПТ забезпечується виконанням його основних принципів, до яких належать принципи «тут і тепер», активності, відкритого зворотного зв'язку, рівності позицій, довірчих відносин, експериментування та інші. Основними методами роботи в СПТ є: групова дискусія, рольова гра, психогімнастика, ділова гра, аналіз конкретних ситуацій, психодіагностика, моделювання конкретних проблем учасників та інші. Діяльність учасників групи в ході соціально-психологічного тренінгу, орієнтованого на формування комунікативної компетентності, надає кожному можливість у психологічно безпечних умовах дізнатися і «приміряти на себе» відомі ефективні способи спілкування і конструювати нові, адекватні конкретній комунікативній ситуації.

Психологічним механізмом, що дозволяє реалізувати ці можливості, є творча рефлексія особистості, сутність якої – переосмислення і перебудова суб'єктом власної позиції в спілкуванні, ставлення до себе і партнерів, індивідуального комунікативного досвіду, а також освоєння нових принципів, способів вирішення комунікативних завдань, що виникають в освітньому процесі. У цьому ми бачимо головну функцію рефлексії в соціально-психологічному тренінгу спілкування. Окрім неї рефлексія виконує й інші функції: є істотною складовою процесу міжособистісного спілкування; виступає провідним прийомом організації колективної діяльності учасників тренінгу. Беручи участь у спеціально організованій колективній діяльності, учасники тренінгу освоюють різні соціальні ролі, узгоджують їх з позиціями інших. Необхідність співвідношення способів власної діяльності з діяльністю партнерів активізує і розвиває здібності міжособистісного сприйняття і взаєморозуміння, в основі яких – кооперативна і комунікативна рефлексія. Саме рефлексія як «здатність пізнання людини людиною» [14, с.49] виступає важливим компонентом міжособистісного спілкування в ході групової взаємодії.

Функція рефлексії як основного прийому організації колективної діяльності наочно проявляється при обговоренні студентами педагогічних ситуацій, у тому числі конфліктних; при колективному аналізі й оцінюванні можливих рішень; при осмисленні відомих ефективних прийомів комунікації; при складанні педагогічних рекомендацій щодо вирішення проблем спілкування; самоаналізі власної комунікативної поведінки. Реалізація цієї функції рефлексії забезпечується за допомогою спеціально розроблених завдань.

Таким чином, виступаючи психологічним механізмом формування комунікативної компетентності майбутніх учителів, важливим компонентом процесу спілкування, а також ефективним прийомом організації групової взаємодії, рефлексія слугує основою формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів у соціально-психологічному тренінгу.

Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів є такою зміною їх професійно-значущих особистісних якостей, що забезпечує підвищення ефективності педагогічного спілкування. В основі цього процесу лежить усвідомлена активність суб'єкта, спрямована на саморозвиток найбільш значущих для педагогічного спілкування особистісних властивостей, корекцію наявного і набуття нового комунікативного досвіду. Рефлексія майбутніх учителів як процес переосмислення і реорганізації ними своєї свідомості і поведінки (у тому числі всіх аспектів комунікативної діяльності) є індивідуально-психологічною основою розвитку їх комунікативної компетентності.

Література

1. Антонюк Л.Г. Функції рефлексії у розвитку комунікативної компетентності педагогів / Л.Г. Антонюк // Зміст і практична технологія особистісно орієнтованого навчання і виховання: Матеріали педагогічних читань. – Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, 2014. – С. 15–23.
2. Варій О. П. Психологія творчої унікальності людини: рефлексивно-гуманістичний підхід / О. П. Варій, С. Ю. Степанчук. – К.: Знання, 2008. – 195 с.
3. Волошина О.В. Деонтологічна культура як складова професійної готовності вчителя. / О.В. Волошина, В.І. Андреева // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Зб. наук. пр. – Випуск 52. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. – С. 12-29.
4. Галузяк В. М. Активізація рефлексивних процесів як умова розвитку особистісної зрілості майбутніх учителів / В. М. Галузяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 39. – Вінниця, 2013. – С. 59-65.
5. Галузяк В. М. Груповий тренінг як засіб розвитку особистісної зрілості майбутніх учителів / В. М. Галузяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: «Педагогіка і психологія». Випуск 35. – Вінниця, 2011. – С. 203-210.
6. Емельянов Ю.Н. Теоретические и методические основы социально-психологического тренинга: Учеб. пособие / Ю.Н. Емельянов, Е.С. Кузьмин. – СПб.: Юпитер, 2013. – 203 с.
7. Євич В. К. Становлення рефлексивної культури студента як суб'єкта педагогічної діяльності / В.К. Євич // Стандарти і моніторинг в освіті. – 2005. – № 1. – С. 26–31.

8. Зимняя И.А. Педагогическое общение как процесс решения коммуникативных задач // Психолого-педагогические проблемы взаимодействия учителя и учащихся / под ред. А.А. Бодалева, В.Я. Ляудис. – М.: НИИ ОП,» 2000. – 159 с.
9. Зязюн І. А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти / І. А. Зязюн // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи : [монографія / за ред. І. А. Зязюна]. – К.: ВПОЛ, 2000. – С. 11–57.
10. Кан-Калик В.А. Педагогическое общение как предмет теоретического и прикладного исследования / В.А. Кан-Калик, Г.А. Ковалев // Вопросы психологии – 1985.– № 4. – С. 9–16.
11. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг / Л.А. Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – 216 с.
12. Пісоцька М. Е. Формування рефлексивних умінь студентів у процесі навчання / М. Е. Пісоцька // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.– Запоріжжя, 2011.– Вип. № 14 (67).– С. 375–379.
13. Реан А.А. Рефлексивно-перцептивный анализ деятельности педагога / А.А. Реан // Вопросы психологии. – 1990.– № 2. – С.77–81.
14. Ульянич І. В. Рефлексивна компетентність у педагогічній діяльності / І. В. Ульянич // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 2. – С. 49–51.
15. Холковська І.Л. Особливості соціокультурного освітнього простору як чинника формування соціальної компетентності студентів / І.Л. Холковська, О. С. Московчук // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Збірник наук. пр. - Випуск 52. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. – С. 405-409.
16. Ширшов В.Д. Сутність і структура поняття «педагогічна комунікація» // Науковий апарат педагогіки і освіти / За заг. ред. І.А. Зязюна. – К.: Освіта, 2000. – С. 277 – 298.
17. Щедровицький П.К. Комунікація, діяльність, рефлексія / П.К. Щедровицький. – К.: Педагогіка, 2004. – 228 с.
18. Яценко Т. С. Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями / Т. С. Яценко. – К.: Освіта, 2003. – 208 с.

References

1. Antoniuk L.H. Funktsii refleksii u rozvytku komunikativnoi kompetentnosti pedahohiv / L.H. Antoniuk // Zmist i praktychna tekhnolohiia osobystisno oriietovanoho navchannia i vykhovannia: Materialy pedahohichnykh chytan. – Ternopil: Ternopilskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. Hnatiuka, 2014. – S. 15–23.
2. Varii O. P. Psykholohiia tvorchoi unikalnosti liudyny: refleksyvno-humanistychnyi pidkhdid / O. P. Varii, S. Yu. Stepanchuk. – K.: Znannia, 2008. – 195 s.
3. Voloshyna O.V. Deontolohichna kultura yak skladova profesiinoi hotovnosti vchytelia. / O.V. Voloshyna, V.I Andrieieva // Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy. Zb. nauk. pr. – Vypusk 52. – Kyiv-Vinnytsia: TOV firma «Planer», 2018. – S. 12-29.
4. Haluziak V. M. Aktyvizatsiia refleksyvnykh protsesiv yak umova rozvytku osobystisnoi zrilosti maibutnikh uchyteliv / V. M. Haluziak // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni M.Kotsiubynskoho. Serii: «Pedahohika i psykholohiia». Vypusk 39. – Vinnytsia, 2013. – S. 59-65.
5. Haluziak V. M. Hrupovi treninh yak zasib rozvytku osobystisnoi zrilosti maibutnikh uchyteliv / V. M. Haluziak // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni M.Kotsiubynskoho. Serii: «Pedahohika i psykholohiia». Vypusk 35. – Vinnytsia, 2011. – S. 203-210.
6. Emelyanov Yu.N. Teoreticheskie i metodicheskie osnovy socialno-psihologicheskogo treninga: Ucheb. posobie / Yu.N. Emelyanov, E.S. Kuzmin. – SPb.: Yupiter, 2013. – 203 s.
7. Yevych V. K. Stanovlennia refleksyvnoi kultury studenta yak subiekta pedahohichnoi diialnosti / V.K. Yevych // Standarty i monitorynh v osviti. – 2005. – # 1. – S. 26–31.
8. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskoe obshenie kak process resheniya kommunikativnykh zadach // Psihologo-pedagogicheskie problemy vzaimodejstviya uchatelya i uchashihsya / pod red. A.A. Bodaleva, V.Ya. Lyaudis. – M.: NII OP,» 2000. – 159 s.
9. Ziaziun I. A. Intelktualno tvorchy rozvytok osobystosti v umovakh neperervnoi osvity / I. A. Ziaziun // Neperervna profesiina osvita: problemy, poshuky, perspektyvy : [monohrafiia / za red. I. A. Ziaziuna]. – K.: VIPOL, 2000. – S. 11–57.
10. Kan-Kalik V.A. Pedagogicheskoe obshenie kak predmet teoreticheskogo i prikladnogo issledovaniya / V.A. Kan-Kalik, G.A. Kovalev // Voprosy psihologii – 1985.– № 4. – С. 9–16.
11. Petrovskaya L.A. Kompetentnost v obshenii: socialno-psihologicheskij trening / L.A.Petrovskaya.– M., 2009. – 216 s.
12. Pisotska M. E. Formuvannia refleksyvnykh umin studentiv u protsesi navchannia / M. E. Pisotska // Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolkah.– Zaporizhzhia, 2011. – Vyp. # 14 (67). – S. 375–379.
13. Rean A.A. Refleksivno-perceptivnyj analiz deyatelnosti pedagoga / A.A.Rean // Voprosy psihologii.- 1990.- № 2.- S.77-81.
14. Ulyanich I. V. Refleksivna kompetentnist u pedagogichnij diyalnosti / I. V. Ulyanich // Praktichna psihologiya ta socialna robota. – 2009. – № 2. – S. 49–51.
15. Kholkovska I.L. Osoblyvosti sotsiokulturnoho osvitnoho prostoru yak chynnyka formuvannia sotsialnoi kompetentnosti studentiv / I.L. Kholkovska, O. S. Moskovchuk // Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy: Zbirnyk nauk. pr. - Vypusk 52. – Kyiv-Vinnytsia: TOV firma «Planer», 2018. – S. 405-409.
16. Shyrshov V.D. Sutnist i struktura poniattia «pedahohichna komunikatsiia» // Naukovi aparat pedahohiky i osvity / Za zah. red. I.A. Ziaziuna. – K.: Osvita, 2000. – S. 277 – 298.
17. Shchedrovitskyi P.K. Komunikatsiia, diialnist, refleksii / P.K. Shchedrovitskyi . – K.: Pedahohika, 2004. – 228 s.
18. Yatsenko T. S. Aktyvna sotsialno-psykholohichna pidhotovka vchytelia do spilkuvannia z uchniamy / T. S. Yatsenko. – K.: Osvita, 2003. – 208 s.